

नवमः पाठः

अन्वाद् भवन्ति भूतानि

0772CH09

भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिः च । भारतस्य विशिष्टं प्राचीनं ज्ञानं संस्कृताश्रितं वर्तते । संस्कृतिः अपि संस्कृताश्रिता भवति । अस्माकं प्राचीनाः ऋषिमुनयः, विद्वांसः, गणितज्ञाः, खगोलविज्ञानिनः, भूगर्भशास्त्रज्ञाः, शिल्पकलाप्रवराः, सङ्गीत-नाट्य-कलाविशारदाः, तन्त्रज्ञाननिपुणाः, आयुर्वेदादिवैद्यशास्त्रधुरन्धराः, जल-वायु-प्रकृति-वातावरणज्ञाः, वास्तु-स्थापत्यकलाप्रवराः, जीवशास्त्रस्य, रसायनशास्त्रस्य, लोहशास्त्रस्य च विज्ञातारः, राजनीतिज्ञाः, अर्थशास्त्रज्ञाः, मनोविज्ञानिनः, तर्कनिष्णातारः, पाकशास्त्रविशिष्टाः, सौन्दर्यशास्त्रज्ञाः, नीतिशास्त्रनिपुणाः, विधिविधानपारङ्गताः, धर्मशास्त्रप्रवीणाः, सृष्टिविज्ञानज्ञाः आचार्याः भारतवर्षस्य यशः चतसृषु दिक्षु विस्तारितवन्तः । अधुना अपि संस्कृतग्रन्थान् आश्रित्य अनेके जनाः वैज्ञानिकाः शोधं कुर्वन्तः सन्ति । भारतीय-दर्शन-शास्त्रेषु सृष्टेः उत्पत्तिविषये नैके विचाराः प्रतिपादिताः सन्ति । एतादृशाः प्रमुखाः विचाराः वैदिकवाङ्मये लौकिकवाङ्मये च वर्तन्ते । तेषु सृष्टिक्रमस्य विषये वयं पठामः ।

पुत्री – अम्ब ! मम काचिद् जिज्ञासा अस्ति । वयं मनुष्याः

प्राणिनः कीटाः च कथं भूलोके आगताः ?

माता – वत्से ! तदर्थं भवती प्रथमं पृथिव्याः उत्पत्तिक्रमं जानीयात् ।

पुत्री – अहो ! रोचकं स्यात् कृपया श्रावयतु ।

माता – अस्तु ! प्रथमं ब्रह्मणः आकाशस्य उत्पत्तिः अभवत् ।

पुत्री – ब्रह्म इत्युक्ते किम् अम्ब ?

माता – ब्रह्म इत्युक्ते चेतना-शक्तिः, ऊर्जा वा या सर्वत्र व्याप्ता अस्ति । यथा – आकाशः अणुः च सर्वत्र व्याप्तः अस्ति ।

-
- पुत्री – अनन्तरम् ?
- माता – आकाशात् वायुः उत्पन्नः ।
- पुत्री – अम्ब ! पृथिवी कदा उत्पन्ना ?
- माता – शृणोतु, वदामि । वायोः अग्निः उत्पन्नः ।
- पुत्री – एतत् सर्वं किमर्थम् अम्ब ? साक्षात् मनुष्याणाम् उत्पत्तिं वदतु ।
- माता – अयि वत्से ! एतत् सर्वं नास्ति चेत् कथं मनुष्याः प्राणिनः वा जीवन्ति ?
- पुत्री – जलम् आहारः वायुः च अस्ति चेत् पर्याप्तं खलु !
- माता – आम्, अतः तेषामपि उत्पत्तिं जानातु ।
- पुत्री – तर्हि अग्नेः कस्य उत्पत्तिः अभवत् ?
- माता – अग्नेः जलस्य उत्पत्तिः अभवत् ।
- पुत्री – जलात् मनुष्यस्य उत्पत्तिः खलु ?
- माता – नैव वत्से ! जलात् पृथिव्याः उत्पत्तिः अभवत् ।
- पुत्री – अहो ! सत्यम्, अहं विस्मृतवती एव । पृथिव्याः तु प्राणिनः मनुष्याः च उत्पन्नाः ।
- माता – नहि नहि, पृथिव्याः ओषधीनां सस्यानां वृक्षादीनां च उत्पत्तिः अभवत् ।
- पुत्री – अहो अद्भुतम् !
- माता – सस्येभ्यः आहारस्य उत्पत्तिः अभवत् ।
- पुत्री – आम्, आहारस्य उत्पत्तेः परं भूमौ सर्वमपि आगतम् एव । आहारात् कीटाः, प्राणिनः, मनुष्याः उत्पन्नाः खलु अम्ब ?

- माता** – अहो ! मम पुत्री बहु चतुरा अस्ति । सत्यम् उक्तवती भवती ।
पुत्री – अम्ब ! भवती एतत् सर्वं कथं जानाति ?
माता – अहम् आधुनिकं रसायनशास्त्रम् उपनिषद्-ग्रन्थान् च पठितवती ।
पुत्री – अहो ! अहमपि उपनिषदं पठामि अम्ब !
माता – सत्यं वत्से ! अवश्यम् उपनिषद्-ग्रन्थाः पठनीयाः । यतः अस्माकं भारतस्य मौलिकं ज्ञानं तेषु निहितम् अस्ति । तेन अस्माकं जीवनस्य अपि उत्कर्षः भवति ।

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
भूतानि	प्राणिनः	समस्त प्राणिगण	All Living being	
अम्ब !	भोः मातः !	माँ !	O Mother !	
ब्रह्म	समष्टि-चित्-शक्तिः / सर्वव्याप्तः परमेश्वरः	सर्वत्र व्याप्त चेतन शक्ति व ऊर्जा/सृष्टिकर्ता	Omnipresent Conscious Power & Energy	
ब्रह्मणः	सर्वव्याप्त-परमेश्वरात्	सृष्टिकर्ता से	From Universal Power & Creator	
काचित्	का अपि	कोई	Some one	
जिज्ञासा	ज्ञातुम् इच्छा	जानने की इच्छा	Curiosity	
तदर्थम्	अतः	इसलिए	For that matter	
उत्पत्तिक्रमम्	उत्पत्तेः क्रमम्	उत्पत्ति का क्रम	Order of origin	
जानीयात्	अवगच्छेत्	जानना चाहिए	Should know	
वत्से !	हे पुत्रि !	बेटी !	Dear daughter!	
अग्नेः	वह्नेः	आग से	From Fire	
विस्मृतवती	न स्मृतवती	भूल गयी	Forgot	
ओषधीनाम्	औषधोपयोगि-पादपानाम्	जड़ी-बूटियों का	Of herbs	
उक्तवती	अवदत्	बोली	She said	
पठनीयम्	पठेत्	पढ़ना चाहिए	Should be read	
रसायनशास्त्रम्	रसशास्त्रम्	रसायनशास्त्र	Chemistry	

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु —

- (क) पुत्र्याः जिज्ञासा का ?
(ख) कस्मात् आकाशस्य उत्पत्तिः अभवत् ?
(ग) अग्नेः कस्य उत्पत्तिः अभवत् ?
(घ) पृथिव्याः केषाम् उत्पत्तिः अभवत् ?
(ङ) आहारात् के उत्पन्नाः ?
(च) माता किं किं पठितवती ?

२. पाठं पठित्वा रिक्तस्थानेषु समुचितं पदं लिखन्तु —

- (क) अम्ब ! मम काचिद् ..... अस्ति ।
(ख) प्रथमं ..... आकाशस्य उत्पत्तिः अभवत् ।
(ग) साक्षात् ..... उत्पत्तिं वदतु ।
(घ) ..... कीटाः, प्राणिनः, मनुष्याः उत्पन्नाः खलु अम्ब ?
(ङ) अहम् आधुनिकं ..... च पठितवती ।
(च) अस्माकं ..... ज्ञानं तेषु एव निहितम् अस्ति ।

३. उदाहरणानुसारम् अधः प्रदत्तानां शब्दानां वचनपरिवर्तनं कुर्वन्तु —

शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
आहार	.....आहारात्.....	.....आहाराभ्याम्.....	.....आहारेभ्यः.....
मनुष्य	.....	.....	.....
वृक्ष	.....	.....	.....

अग्नि	अग्नेः	अग्निभ्याम्	अग्निभ्यः
मुनि	.....	.....	.....
पेटिका	पेटिकायाः	पेटिकाभ्याम्	पेटिकाभ्यः
वाटिका	.....	.....	.....
माला	.....	.....	.....
कूपी	कूप्याः	कूपीभ्याम्	कूपीभ्यः
नदी	.....	.....	.....
नगरी	.....	.....	.....

४. उदाहरणानुसारम् अधः रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु —

- (क) माता आपणात् गृहम् आगच्छति । — .....माता कुतः गृहम् आगच्छति?.....
— .....माता कस्मात् गृहम् आगच्छति?.....
- (ख) राजेशः विद्यालयात् पुस्तकम् आनयति । — .....
— .....
- (ग) विकासः महेशात् लेखनीं स्वीकृतवान् । — .....
— .....
- (घ) माता गृहात् पुत्रं पश्यति । — .....
— .....
- (ङ) हिमालयात् गङ्गा प्रवहति । — .....
— .....

५. अधः प्रदत्तानि पदानि पठन्तु, तेषां पदानां पर्यायपदानि पाठेषु सन्ति, तानि चित्वा निर्देशानुसारं पदरञ्जन्यां लिखन्तु—

१ उ	त्प	त्तिः	२		
त्क				३	
र्षः	६				४
८			५		
				७	

वामतः दक्षिणम्

- (१) जन्म (त्रीणि अक्षराणि)
 (२) मातः (अक्षरद्वयम्)
 (३) सत्यम् (अक्षरद्वयम्)
 (४) अपि (एकम् अक्षरम्)
 (५) ओषधीनाम् (त्रीणि अक्षराणि)
 (६) तदर्थम् (अक्षरद्वयम्)
 (७) कस्मिन् समये (अक्षरद्वयम्)

उपरिष्ठात् अधः

- (१) उन्नतिः (त्रीणि अक्षराणि)
 (२) समाप्तम् (चत्वारि अक्षराणि)
 (३) गगनस्य (चत्वारि अक्षराणि)
 (४) बुद्धिमती (त्रीणि अक्षराणि)
 (५) सकलम् (अक्षरद्वयम्)
 (६) ततः परम् (चत्वारि अक्षराणि)
 (८) किल (अक्षरद्वयम्)

६. उदाहरणानुसारं कः कस्मात् विद्यां प्राप्तवान् इति पूर्णवाक्येन लिखन्तु—

शिष्यः आचार्यः

- (क) शुक्राचार्यः – महादेवः – .....शुक्राचार्यः महादेवात् विद्यां प्राप्तवान्।.....
 (ख) पद्मपादः – शङ्कराचार्यः – .....
 (ग) विवेकानन्दः – रामकृष्णः – .....
 (घ) रामः – वसिष्ठः – .....

- (घ) भीष्मः – परशुरामः – .....
- (ङ) चन्द्रगुप्तः – चाणक्यः – .....
- (च) अर्जुनः – द्रोणाचार्यः – .....

७. अधः प्रदत्तानि वाक्यानि पठित्वा मातृभाषया/प्रान्तीयभाषया/आङ्ग्लभाषया वा अनुवादं कुर्वन्तु —

- (क) राधा नगरात् आगच्छति। .....
- (ख) विनयः वृक्षात् पुष्पाणि चिनोति। .....
- (ग) सन्दीपः कार्यालयात् गृहं गतवान्। .....
- (घ) भगिनी दूरात् वाहनं पश्यति। .....
- (ङ) महेशः शालायाः गृहम् आगतवान्। .....
- (च) बालः कपाटिकायाः धनं स्वीकरोति। .....

योग्यताविस्तरः

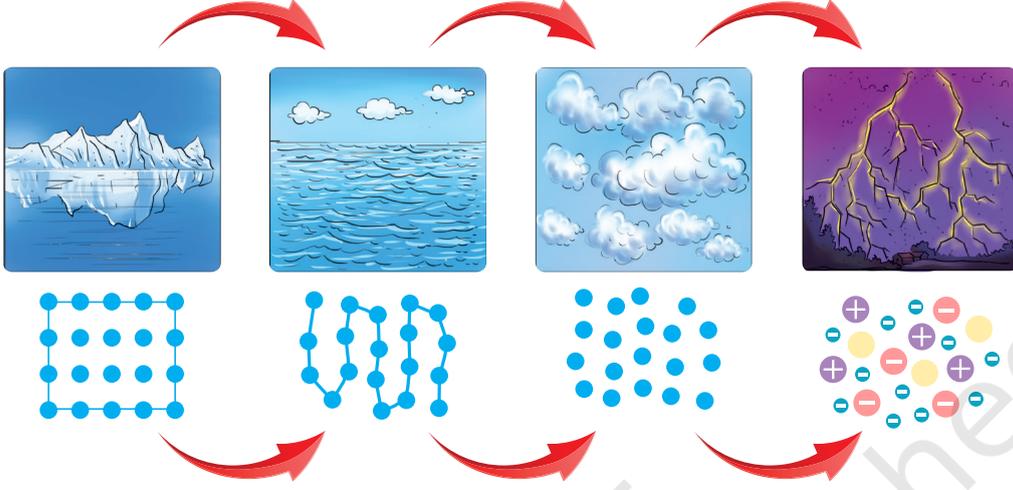
अत्र इदम् अवधेयम्

तस्माद्वा एतस्मात् आत्मनः आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः।
अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधिभ्योऽन्नम्। अन्नात् पुरुषः ॥

– तैत्तिरीयोपनिषत् २-१-२

आधुनिकरसायनशास्त्रम् (Chemistry)

द्रव्यानां-स्थितयः (States of Matter)

परियोजनाकार्यम्

१. भारतस्य गणितज्ञानां प्राचीनविज्ञानिनां खगोलविज्ञानिनां चित्राणि सङ्गृह्य अधः तेषां नामानि लिखित्वा एकं भित्तिपत्रं कुर्वन्तु।
२. प्राचीनभारतस्य राज्यानां नामानि, तेषाम् आधुनिकनामानि च लिखन्तु।
यथा – इन्द्रप्रस्थः — देहली, कर्णपुरम् — कानपुर
३. मातृभाषायां प्रान्तीयभाषायां वा पदरञ्जन्याः (SUDOKU) निर्माणं कुर्वन्तु।
४. कक्षायां संस्कृतस्य वस्तुप्रदर्शिन्याः आयोजनं कुर्वन्तु।
५. भवतः अथवा परिवारजनानां जन्मदिनोत्सवे न्यूनाति-न्यूनम् एकस्य वृक्षस्य आरोपणं कुर्वन्तु।
प्रतिदिनं जलेन सिञ्चन्तु।